

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.74>**А. Б. Маслова**

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри адміністративного та митного права

Університету митної справи та фінансів

orcid.org/0000-0002-4404-9792

ПУБЛІЧНА АДМІНІСТРАЦІЯ ЯК СИСТЕМНЕ УТВОРЕННЯ: АНАЛІЗ МЕТИ, КОМПОНЕНТІВ ТА СТРУКТУРИ

У статті на підставі узагальненого аналізу наукових та публіцистичних джерел визначено мету, компоненти та структуру публічної адміністрації як системного утворення. Зауважено, що з активним розвитком реформаційних процесів у сфері публічної адміністрації та її діяльності суттєво посилюється необхідність у науковому осмисленні вказаних процесів та створенні теоретичного фундаменту для збалансованого та виваженого реформування. Водночас підкреслено, що одною з найважливіших умов ефективної трансформації будь-якого публічного чи державного інституту є послідовність та цілісність таких змін, яка, зокрема, забезпечується системним (комплексним) дослідженням об'єкта реформування.

Зазначено, що правова природа публічної адміністрації протягом усього періоду формування та розвитку адміністративно-правової доктрини завжди привертала увагу вчених-адміністративістів, а також представників інших галузевих як юридичних, так і неюридичних наук. Предметом дослідження, як правило, є окремі аспекти або ж загальна проблематика публічного адміністрування, публічної адміністрації та її суб'єктів тощо. Зокрема, вказаними питаннями в різні історичні періоди розвитку юридичної науки займалась значна кількість учених-правників. Водночас констатовано, що лише в окремих наукових працях здійснено спроби проаналізувати публічну адміністрацію як певну систему з перманентними її ознаками.

Установлено, що в найзагальнішому вигляді публічна адміністрація як системне утворення являє собою самостійну відокремлену систему, функціонування якої опосередковано певною метою, склад представлений компонентами – елементами й підсистемами, а структура – зв'язками (внутрішніми й зовнішніми), які, власне, й надають публічній адміністрації властивості, необхідні для її системності, стійкості, упорядкованості та цілісності.

Ключові слова: зв'язок, елемент, компонент, мета, публічна адміністрація, система, системний аналіз, структура.

Maslova A. B. PUBLIC ADMINISTRATION AS A SYSTEMIC FORMATION: ANALYSIS OF PURPOSE, COMPONENTS AND STRUCTURE

The article, based on a generalized analysis of scientific and journalistic sources, defines purpose, components and structure of public administration as systemic entity. It is noted that with the active development of reform processes in the field of public administration and its activities, the need for scientific understanding of these processes and the creation of a theoretical foundation for balanced and balanced reform is significantly increasing. In addition, it is emphasized that one of the most important conditions for the effective transformation of any public or state institution is the consistency and integrity of such changes, which is ensured, including systematic (comprehensive) study of the object of reform.

It is noted that the legal nature of public administration throughout the period of formation and development of administrative law doctrine has always attracted the attention of administrative scholars, as well as representatives of other branches of both legal and non-legal sciences. The subject of the study is usually individual aspects or general issues of public administration, public administration and its subjects, etc. In particular, a significant number of legal scholars have dealt with these issues in different historical periods of legal science development. At the same time, it is stated that only in some scientific works attempts have been made to analyze public administration as a certain system with its permanent features.

It is established that in the most general form, public administration, as systemic entity, is an independent separate system, the functioning of which is mediated by a specific purpose, the composition is represented by components – elements and subsystems, and structure – connections (internal and external). Public administration properties necessary for its system, stability, order and integrity.

Key words: communication, element, component, purpose, public administration, system, system analysis, structure.

Постановка проблеми. З активним розвитком реформаційних процесів у сфері публічної адміністрації та її діяльності суттєво посилюється необхідність у науковому осмисленні вказаних процесів та створенні теоретичного фундаменту для збалансованого та виваженого реформування. Водночас варто зауважити, що одною з найважливіших умов ефективної трансформації будь-якого публічного чи державного інституту є послідов-

ність та цілісність таких змін, яка, зокрема, забезпечується системним (комплексним) дослідженням об'єкта реформування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правова природа публічної адміністрації протягом усього періоду формування та розвитку адміністративно-правової доктрини завжди привертала увагу вчених-адміністративістів, а також представників інших галузевих як юридичних, так

і неюридичних наук. Предметом дослідження, як правило, є окремі аспекти або ж загальна проблематика публічного адміністрування, публічної адміністрації та її суб'єктів тощо.

Зокрема, вказаними питаннями в різні історичні періоди розвитку юридичної науки займалися В.Б. Авер'янов, О.П. Альохін, О.Ф. Андрійко, В.М. Бевзенко, А.І. Берлач, Ю.П. Битяк, О.Г. Бондар, М.Ю. Віхляєв, В.М. Гаращук, І.П. Голосніченко, І.С. Гриценко, Ю.А. Дорохіна, Т.Є. Кагановська, Р.А. Калюжний, С.В. Ківалов, Н.В. Коваленко, Л.В. Коваль, Ю.М. Козлов, І.Б. Коліушко, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, О.В. Кузьменко, Р.О. Куйбіда, Д.М. Лук'янець, Д.В. Лученко, П.С. Лютіков, Р.С. Мельник, О.І. Миколенко, Н.Р. Нижник, Д.В. Приймаченко, А.А. Пухтецька, О.П. Рябченко, А.О. Селіванов, І.О. Сквірський, С.Г. Стеценко, В.П. Тимощук, Ю.О. Тихомиров, А.М. Школик та інші. Водночас варто констатувати, що лише в окремих наукових працях здійснено спроби проаналізувати публічну адміністрацію як певну систему з перманентними їй ознаками.

Мета статті – здійснити аналіз публічної адміністрації як системного утворення, зокрема встановити її мету, окреслити компоненти та структуру.

Виклад основного матеріалу. Слово «система» (від д.-грец. «συστήμα» – ціле, складене з частин; з'єднання) у тлумачних словниках української й іноземних мов має кілька значень:

1) порядок, зумовлений правильним, плано-мірним розташуванням та взаємним зв'язком частин чого-небудь; продуманий план; заведений, прийнятий порядок;

2) бот., зоол. – класифікація;

3) форма організації, будова чого-небудь (державних, політичних, господарських одиниць, установ тощо); форма суспільного устрою; формація;

4) сукупність яких-небудь елементів, одиниць, частин, об'єднаних за спільною ознакою, призначенням;

5) сукупність принципів, які є основою певного вчення; сукупність способів, методів, прийомів здійснення чого-небудь;

6) будова, структура, котра становить єдність закономірно розташованих та функціонуючих частин; технічний комплекс, який складається із взаємозв'язаних споруд, механізмів, машин тощо; марка, тип, конструкція яких-небудь машин, їх частин тощо; сукупність предметів, пристроїв тощо однакового призначення; сукупність господарчих одиниць, установ, об'єднаних організаційно;

7) геол. – сукупність верств гірських порід, котрі характеризується певними викопними фауною і флорою [1, с. 203–204; 2, с. 200].

П.С. Лютіков зауважує, що «система» є філософською категорією, яка досить часто використовується для дослідження певного об'єкту пізнан-

ня. Такий підхід зумовлений широким розвитком у філософії системних досліджень, системного методу, загальної теорії систем, що пов'язується зі збільшенням ролі вивчення складних, зокрема соціальних, об'єктів. У філософському розумінні поняття «система» визначається як обмежена множинність елементів, що знаходяться у стійких взаємозв'язках. Система може бути зіставлена із цілим, яке також характеризується зв'язком частин, їх організованістю і впорядкованістю [3, с. 109; 4, с. 228].

До речі, філософська енциклопедична література підкреслює, що під час визначення поняття «система» необхідно враховувати найтісніший взаємозв'язок його з поняттями цілісності, структури, зв'язку, елемента, відносин, підсистеми тощо. Оскільки поняття «система» має надзвичайно широку сферу застосування (практично кожен об'єкт може бути розглянутий як система), остільки його досить повне розуміння передбачає побудову сімейства відповідних визначень – як змістовних, так і формальних [5; 6, с.].

Як слушно зазначає С.В. Шахов, системологія не виробила однозначного підходу до визначення поняття «система», про що можна отримати підтвердження, порівнявши роботи різних авторів [7, с. 33]. Водночас узагальнений аналіз нині відомих визначень системи дав підстави сучасним дослідникам окреслити її загальноновизнані ознаки і властивості, зокрема:

– цілісність. Принципова неможливість отождоження якостей системи із сумою якостей елементів, котрі її становлять, неможливість виводити з останніх якості цілого;

– впорядкованість. Система – це завжди суворо впорядкована сукупність якихось елементів. Критеріальна властивість елемента – його необхідна безпосередня участь у створенні системи: без нього, тобто без будь-якого елемента, системи немає;

– ієрархічність. Елементи системи завжди взаємопов'язані і взаємодіють між собою всередині цієї системи. Ці їх властивості можуть привести до того, що в складноорганізованих системах елементи можуть зливатися у певні утворення, що є більш складними, ніж елемент, і менш складні, ніж система – підсистеми. Підсистема здатна виконувати якусь частину програми системи. В цьому разі щодо всієї системи вона виявляється елементом, а щодо тих елементів, які її становлять, – системою (порівняно самостійною, але іншого рівня);

– структурність. Можливість описання системи через встановлення її структури, тобто комплексу зв'язків і відносин системи, зумовленість поведінки системи не стільки поведінкою її окремих елементів, скільки її структури;

– елементи системи взаємодіють не тільки між собою всередині системи, але й із зовнішнім серед-

овищем (елементами інших систем). Ця взаємодія може привести до змін як змісту, так і внутрішньої будови як цих елементів, так і системи загалом. Водночас зміни зазнає й саме зовнішнє середовище (інші системи);

– система як щось ціле виконує якусь програму, що не може зводитись до функцій кожного окремого елемента системи (мета системи);

– самовизначеність, самодетермінація набору властивостей системи, яка входить у закономірність [7, с. 34–35].

Підтримуючи висловлене бачення про систему як наукову категорію, першочергово звернемо увагу на те, що розгляд будь-якого об'єкта як системи завжди варто починати з визначення її мети. Такий висновок зокрема підтверджується й раніше озвученими умовиводами щодо того, що мета моделі певного досліджуваного об'єкта фактично являє собою самостійну модель, однак не самої системи, а її бажаного результату функціонування.

Як відомо, метою системи називають її бажаний майбутній стан. Залежно від стадії пізнання об'єкта, етапу системного аналізу в цей термін укладають різний зміст – від ідеальних устремлінь, котрі виражають активну свідомість окремих осіб або соціальних систем, до конкретних цілей-результатів. У першому разі можуть формулюватися цілі, досягнення яких є неможливим, але до яких можна безупинно наближатись. У другому – цілі мають бути досяжними в межах певного інтервалу часу й формулюються іноді навіть у термінах кінцевого продукту діяльності. Часто розрізняють суб'єктивні та об'єктивні цілі. Суб'єктивна ціль – це суб'єктивний погляд дослідника (керівника, власника) на бажаний майбутній стан системи. Об'єктивна ціль – це майбутній реальний стан системи, тобто стан, до якого буде переходити система за заданих зовнішніх умов і керівних впливів. Суб'єктивні й об'єктивні цілі системи в загальному випадку можуть розрізнятись. Зокрема, вони не збігаються, якщо система є погано дослідженою або якщо суб'єкт, який визначає цілі, недостатньо обізнаний із закономірностями функціонування системи чи ігнорує їх [8; 9, с. 165].

Відштовхуючись від загальновідомих тез про те, що мета визначає загальну спрямованість системи, цілком логічно припустити, що мета існування та функціонування публічної адміністрації взаємопов'язані із призначенням останньої, формулюються залежно від соціально-економічних та політичних умов, спираються на універсальні принципи права тощо.

У цьому контексті нагадаємо, що людиноцентризм як концепція адміністративного права головним чином уособлюється в положеннях ст. 3 Конституції України, положення якої держава реалізує зокрема за допомогою різноманітних суб'єктів публічної адміністрації. Як наслідок

норми ст. 3 Основного Закону, відповідні положення спеціального (зокрема про адміністративно-правовий статус суб'єкта) законодавства, котрі закріплюють принцип верховенства права, та інші правові принципи діяльності є тими орієнтирами, що визначають не тільки засади функціонування публічної адміністрації, а й відображають бажаний рівень її роботи, векторність, спрямованість на задоволення потреб людини тощо.

Отже, в нашому розумінні, мета системи публічної адміністрації полягає в досягненні такого збалансованого стану її компонентів та їх стабільної взаємодії між собою, який має забезпечити належне гарантування суб'єктами публічної адміністрації прав, свобод та законних інтересів, фізичних і юридичних осіб у публічній сфері, а також ефективну реалізацію останніми свого адміністративно-правового статусу.

Натомість елементом системи називають найпростішу складову частину системи, яку умовно розглядають як неподільну. Поняття неподільності є умовним та визначається залежно від конкретних завдань. Інакше кажучи, елемент системи – це технічний об'єкт, котрий входить до складу системи або підсистеми і який під час вирішення конкретної сукупності завдань недоцільно далі розбивати на частини. Це пояснює той факт, що в разі зміни масштабу завдань, що ставляться, система, яка досліджується, може розглядатись як підсистема або елемент більш складної системи, а підсистема або навіть елемент – як система [8]. Саме тому для позначення складників системи більш доцільно застосувати термін «компонент», що одночасно може бути застосованим як до найпростішого елемента системи, так і її підсистеми. Останню, до речі, називають системою, яка є частиною більш загальної системи [10, с. 23–24].

Елементами системи публічної адміністрації виступають її суб'єкти, зокрема конкретні органи державної виконавчої влади, місцевого самоврядування або їх посадові особи. Враховуючи той факт, що вказаному питанню буде надана окрема більш ґрунтовна увага в наступних підрозділах, лише підкреслимо, що суб'єкти публічної адміністрації, взаємодіючи між собою, ранжуються в певні підсистеми, окреслення яких залежить від мети конкретного дослідження, що зумовлює можливість їх класифікації за різними критеріями на різноманітні групи та підгрупи. Так, наприклад:

– залежно від сфери діяльності суб'єкти публічної адміністрації можна класифікувати на суб'єктів, котрі функціонують у галузі економіки (які, зі свого боку, поділяються на підсистеми суб'єктів адміністрування, що функціонують у сфері промисловості, інфраструктури, агропромислового комплексу, фінансів, митної справи тощо), соціально-культурній сфері (суб'єкти, що функціонують у сфері освіти, культури, спорту, соціального

захисту тощо), у сфері забезпечення обороноздатності держави, юстиції тощо;

– за типом публічної влади вказані суб'єкти можна класифікувати на органи державної (передусім виконавчої) влади та органи місцевого самоврядування;

– за характером управління та порядком прийняття рішень – на колегіальні та єдиноначальні;

– за характером компетенції – суб'єкти загальної, галузевої, міжгалузевої, внутрішньогалузевої та внутрішньої компетенції;

– способом їх утворення – ті, що вибираються, ті, які призначаються;

– територіальною ознакою – центральні та місцеві;

– тощо.

У межах вказаного дослідження як базові класифікації ми будемо використовувати поділ системи публічної адміністрації на підсистеми державних (виконавчих) суб'єктів публічної адміністрації та органів місцевого самоврядування, а також залежно від сфери їх діяльності (суб'єкти, котрі функціонують у галузі економіки, соціально-культурній сфері, у сфері забезпечення обороноздатності держави, юстиції тощо).

Визначення досліджуваних підсистем системи публічної адміністрації має істотне значення під час наукового аналізу зв'язків зазначеної системи, оскільки численна кількість відносин та перетинань між її компонентами настільки різноманітна, що визначити їх підсумкову сукупність навряд чи можна. Навіть у межах обраних нами підсистем зв'язки між елементами, між елементами та підсистемами, поміж підсистемами тощо досить мозаїчні. Тому вартує окреслити лише базові блоки зв'язків системи публічної адміністрації, описати їх тип та характер, не занурюючись у глиб сплетінь та вузлів такого складного системного утворення як публічна адміністрація.

Зв'язок є співвідношенням між компонентами системи, котрий заснований на взаємозалежності і взаємозумовленості. Поняття «зв'язок» характеризує чинники виникнення і збереження цілісності та властивостей системи. Як у теоретичних, так й у прикладних науках зв'язок характеризують за напрямом, силою, характером (видом). За першою ознакою зв'язки поділяють на спрямовані й неспрямовані. За другою – на сильні та слабкі. За характером (видом) вирізняють зв'язки підпорядкування, породження (генетичні), рівноправні, управління. Деякі із цих класів можна поділити більш детально: наприклад, зв'язки підпорядкування можуть бути типу «рід – вид», «частина – ціле»; зв'язки породження – типу «причина – наслідок». Зв'язки можна класифікувати також і за місцем розташування (внутрішні й зовнішні), спрямованістю процесів у системі загалом чи в окремих її підсистемах

(прямі і зворотні) та за деякими більш конкретними ознаками. Зв'язки в конкретних системах можуть бути одночасно охарактеризовані за кількома з названих ознак [8; 11, с. 80] та формують структуру системи. Інакше кажучи, структурою системи є сукупність необхідних і достатніх для досягнення цілей відношень (зв'язків) між її компонентами. Водночас у складних системах структура відображає не всі елементи та зв'язки між ними, а лише найістотніші, що мало змінюються під час поточного функціонування системи й забезпечують існування системи та її основних властивостей. Як уже наголошувалося, структура характеризує організованість системи, стійку упорядкованість її елементів і зв'язків [8; 11, с. 80; 12, с. 184–185].

Принципово зазначити, що кожному рівню системи публічної адміністрації притаманні не тільки спільні для всієї системи взаємозв'язки, але й ті, які виникають та розвиваються виключно в межах певного кола компонентів системи або певного її рівня. Вище ми писали про загальні підходи в теорії систем до класифікації системних зв'язків, але є своя специфіка таких взаємозв'язків і в межах правових систем, що й зумовлює необхідність їх опису.

У межах дослідження правових явищ прийнято окреслювати внутрішні і зовнішні зв'язки системи (наприклад, роботи О.Г. Бондаря, А.П. Шергіна, Ю.М. Козлова, Т.О. Коломоєць, П.С. Лютікова, Р.С. Мельника, В.В. Юровської, С.В. Шахова та багатьох інших), водночас серед внутрішніх зв'язків вирізняють горизонтальні і вертикальні. Внутрішні горизонтальні зв'язки виникають за наявності двох обов'язкових умов – однакового правового рівня й відсутності підпорядкування, вертикальні ж характеризуються протилежними рисами [13, с. 77–78; 14, с. 172; 9, с. 167; 15, с. 94–95; 16, с. 97–98; 2, с. 199–208].

Зовнішні зв'язки дозволяють «пов'язати» суб'єктів системи публічної адміністрації з іншими суб'єктами публічної влади та інтегруватися до їх системи або налагодити взаємодію із суб'єктами інших соціальних систем більш високого рівня та стати самостійною підсистемою останніх (наприклад, суспільство, держава). Така інтеграція, наприклад, відбувається через взаємодію суб'єктів публічної адміністрації з іншим суб'єктами публічного адміністрування, що за своїм правовим статусом не є органами державної виконавчої влади або місцевого самоврядування, але в межах визначених законом реалізують публічну владу. Зокрема, як відомо, органи державної влади можуть делегувати частину своїх повноважень не тільки органам місцевого самоврядування, але і приватним особам. Такий зв'язок формалізується у вигляді адміністративно-правового договору, який, власне, й закріплює характер та умови зга-

даної взаємодії. Натомість характер деяких відносин з іншими органами публічної влади має виражений ієрархічний вигляд, якщо, наприклад, частина або весь орган виконавчої влади формується іншим суб'єктом (наприклад, Президентом України або Верховною Радою України), що зумовлює його підзвітність або підконтрольність перед таким органом.

Варто зазначити, що зовнішні зв'язки публічної адміністрації із суспільством, як правило, опосередковані сервісною діяльністю її суб'єктів (надання адміністративних послуг) або різноманітними формами громадянського контролю за її діяльністю, і навпаки – державним контролем за діяльністю приватних суб'єктів (підприємницька діяльність, діяльність політичних партій та інших об'єднань тощо). Так би мовити, лінійний характер відносин між публічною адміністрацією та громадянським суспільством також досить часто знаходить свій прояв і під час роботи спільних колегіальних дорадчих органів. Так, наприклад, Державна митна служба України завдяки покладеним на неї обов'язкам співпрацює з інститутами громадянського суспільства, забезпечує проведення консультацій із громадськістю, зокрема через громадську раду, з питань державної митної справи [17]. Таким чином, зауважимо, що вказані зовнішні зв'язки мають як горизонтальний, так і вертикальний напрям взаємодії.

Внутрішні ж зв'язки об'єднують суб'єктів системи публічної адміністрації в систему. Горизонтальні зв'язки характерні як для окремого елемента системи або його підсистеми, так і для системи загалом. Так, на рівні окремого елемента горизонтальні зв'язки знаходять прояв у межах функціонування окремих структурних підрозділів органу виконавчої влади, які спільно реалізують завдання, котрі стоять перед органом публічного адміністрування й не підпорядковані один одному. На рівні окремих суб'єктів або підсистем публічної адміністрації, так би мовити, горизонтальна співпраця знаходить свій прояв у вже згаданій формі делегування повноважень та реалізації публічно-владних управлінських функцій. Також часом спільна мета окремих суб'єктів публічної адміністрації зумовлює необхідність їх скоординованого функціонування в окремих питаннях. Так, органи Державної податкової служби України та органи Державної митної служби України забезпечують взаємодію інформаційних систем ДПС та Держмитслужби в режимі реального часу в установленому порядку, здійснюють обмін інформацією тощо [17].

Зі свого боку, вертикальні зв'язки забезпечують ієрархічну будову системи публічної адміністрації через співвідношення обсягу та змісту її компонентів, що приводить до об'єднання предметів у складні комплекси. Тобто взаємо-

пов'язаність компонентів системи фактично має наслідком те, що в масштабних (тобто складно-організованих) системах елементи можуть зливатися у певні утворення, що є більш складними, ніж елемент і менш складними, ніж система (підсистеми) [7, с. 55]. Вказані зв'язки найбільш рельєфно проявляються, зокрема, в межах підсистем центральних органів виконавчої влади та їх територіальних органів. Так, наприклад, Держмитслужба України забезпечує та здійснює контроль за наданням територіальним органам гарантій забезпечення сплати митних платежів, організовує та здійснює стягнення коштів у разі невиконання забезпечених гарантіями зобов'язань зі сплати митних платежів, взаємодіє з гарантантами; організовує та забезпечує виконання територіальними органами митних формальностей відповідно до вимог законодавства з питань державної митної справи тощо [17].

Отже, за допомогою внутрішніх (як вертикальних, так і горизонтальних) зв'язків суб'єкти публічної адміністрації забезпечують цілісність системи загалом та її компонентів зокрема. Структура вказаних системних зв'язків відзначається складністю та неоднорідністю. Вони мають виразний динамічний характер, що дозволяє такому системному утворенню як публічна адміністрація постійно розвиватись, оновлювати свій склад за коштів нових компонентів та ліквідації віджилых та трансформувати свою мету і призначення відповідно до поточних суспільних потреб, конкретних соціально-економічних та політичних умов.

Висновок. Отже, в найзагальнішому вигляді публічна адміністрація як системне утворення являє собою самостійну відокремлену систему, функціонування якої опосередковано певною метою, склад представлений компонентами – елементами й підсистемами, а структура – зв'язками (внутрішніми й зовнішніми), які, власне, й надають публічній адміністрації властивості, необхідні для її системності, стійкості, впорядкованості та цілісності.

Література

1. Словник української мови : в 11 т. Київ : Видавництво «Наукова думка», 1973. Т. 9. 840 с.
2. Шахов С.В. Система адміністративного права : теоретико-правовий аналіз її мети, компонентів та зв'язків. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. № 2. Т. 4. С. 199–208.
3. Философия : Часть вторая : основные проблемы философии : учеб. пособие для вузов / под ред. проф. В.И. Кириллова. Изд. 2-е, перераб. и доп. Москва : Юристъ, 1999. 304 с.
4. Лютиков П.С. Юридичні особи як суб'єкти адміністративного права: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2013. 454 с.
5. Ильичёв. Л.Ф., Ковалёв С.М., Панов В.Г. Философский энциклопедический словарь. Москва : Советская энциклопедия, 1983. 840 с. URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/3310/.

6. Шахов С.В. Эффективность норм административного права: питання теорії та практики: монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 348 с.
7. Шахов С.В. Норми административного права: теоретико-правові аспекти ефективності : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07. Дніпро, 2020. 441 с.
8. Система. Вікіпедія: вільна енциклопедія. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
9. Юровська В.В. Методи административного права: теоретико-правові та праксеологічні аспекти : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2018. 428 с.
10. Маслова А.Б. Алгоритм системного дослідження публічної адміністрації як наукової категорії. *Юридичний вісник*. 2020. № 3. С. 18–28.
11. Перегудов Ф.И., Тарасенко Ф.П. Введение в системный анализ: учеб. пособие для вузов. Москва : Высшая школа, 1989. 367 с.
12. Юровська В.В. Система методів административного права: визначення мети, компонентів та структури. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. № 5. С. 183–187.
13. Шергин А.П. Административная юрисдикция. Москва, 1979. 144 с.
14. Козлов Ю.М. Административные правоотношения. Москва, 1976. 152 с.
15. Державний контроль у галузі чорної металургії в Україні: організаційно-правовий аспект: монографія / Т.О. Коломоєць, П.С. Лютиков. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2009. 216 с.
16. Мельник Р.С. Система административного права України : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2010. 415 с.
17. Про затвердження положень про Державну податкову службу України та Державну митну службу України : Постанова Кабінету Міністрів України від 06 березня 2019 р. № 227. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/227-2019-%D0%BF#Text>.